

zatrzuwają nam pokarm i środowisko. Jednocześnie wytracamy organizmy, których wartości użytkowej często w ogóle nie znamy. Zawężamy też "pulę genów" wielu roślin tracąc bezpowrotnie możliwości wyselekcjonowania nowych ras i odmian. Należy jednak uwzględnić nie tylko utylitarne aspekty sprawy.

Nauki biologiczne tracą też powoli, lecz bezpowrotnie obiekt swych badań. Wiele zagadnień, m.in. z zakresu współżycia organizmów w przyrodzie, nie zostało jeszcze w ogóle odkrytych i zbadanych.

Przyroda, także pojedyncze gatunki zwierząt i roślin, np. masowo zakwitające w Tatrach szafrany (*Crocus*), czy na wilgotnych łąkach nad Sanem szachownica kostkowata (*Fritillaria meleagris*), dostarczają wzruszeń i przeżyć estetycznych. Jednocześnie gwałtowne wymieranie wielu roślin i zwierząt świadczy, iż niekorzystnym zmianom ulegają warunki życia dla organizmów żywych, także dla człowieka. Ciało człowieka zbudowane jest na tych samych zasadach biochemicznych, co ciało drobnych i bardziej wrażliwych glonów czy porostów. Ponadto człowiek, istota świadoma, ponosi moralną odpowiedzialność za śmierć wielu istot, które niszczy często bezmyślnie i niepotrzebnie. Prowadzi to nieuchronnie do jego "osamotnienia" w świecie. Coraz też częściej podnoszą się głosy ostrzegające, że na liście istot ginących i zagrożonych wyginięciem znajdzie się niebawem i człowiek – *Homo sapiens*.

Dla wymienionych względów musimy być rzecznikami ochrony bytu zagrożonych roślin i zwierząt, nieustępliwie stawać w ich obronie, skutecznie je chronić.

Przyczyny wymierania roślin

Głównymi przyczynami przyspieszonego wymierania i wycofywania się licznych gatunków roślin są gwałtowne przemiany biotopów. Należy tu bezpośrednio wycinanie naturalnych lasów, urbanizacja i industrializacja. Na wielką skalę zachodzą obecnie zmiany stosunków wodnych, przede wszystkim odwodnienie, oraz chemizacja środowisk, czy to na skutek zamierzonych zabiegów (nawożenie mineralne pól, łąk i lasów, stosowanie środków ochrony roślin itd.), czy też poprzez zanieczyszczenia komunalne i przemysłowe (głównie siarka i metale ciężkie). Są to więc te same czynniki, które ujemnie wpływają na stan zdrowotny ludności w Polsce (Berger 1984). Tylko w stosunkowo nielicznych przypadkach bezpośrednio zrywanie czy wykopywanie roślin prowadzi do całkowitej eksterminacji populacji czy gatunku. Dochodzi do tego

w warunkach populacji wcześniej osłabionej lub nadmiernie przetrzebionej. Jednocześnie trudno podać przykład gatunku, który wymierałby na skutek wyraźnych defektów genetycznych, zazwyczaj gatunki giną razem z zasiedlanymi przez nie biotopami.

Zabezpieczenie roślin przed wyginięciem

Ochrona całych biotopów w parkach narodowych i rezerwach przyrody skutecznie zabezpiecza rośliny i zwierzęta. Jest to tzw. ochrona *in situ*. Bierna ochrona przyrody nie spełnia już dziś w wielu przypadkach swego zadania. Także i listy chronionych roślin i zwierząt są jedynie ostrzeżeniem skierowanym do ludzi, ażeby bezpośrednio poprzez zrywanie czy zbiór nie eliminowali określonych elementów z biocenozy. Zakazy, nakazy i dobre nawet prawodawstwo w zakresie ochrony przyrody i środowiska nie są w stanie przeszkodzić postępującej degradacji przyrody i wymieraniu wielu organizmów. W pierwszym rzędzie muszą ulec zmianie przestarzałe technologie nastawione wyłącznie na doraźny zysk, które nie liczą w rachunku ekonomicznym strat środowiskowych. Groźne jest to szczególnie obecnie, w warunkach polskich trudności ekonomicznych i żywnościowych. Apetytom przedsiębiorstw w ich staraniach o obniżenie kosztów produkcji bez liczenia się ze środowiskiem przyrodniczym, a więc żywą przyrodą i zdrowiem ludzkim, przeciwstawić się winny lokalne władze i samorząd terenowy.

Zgodnie z powszechną opinią, ważna rola w zachowaniu wielu roślin przypaść też winna ogrodom botanicznym, arboretom i regionalnym stacjom badawczym (ochrona *ex situ*).

Liczne storczyki, rośliny pasożytnicze, wysokotorfowiskowe czy słonoroślowe bardzo trudno uprawiać poza miejscem ich naturalnego występowania. Niemniej pewne wymierające rośliny daje się przez wiele lat utrzymać w kulturze ogrodowej, a nawet reintrodukować na utracone stanowiska. Dużo informacji z tego zakresu zgromadzono w ogrodach botanicznych, szczególnie Europy i Ameryki Północnej. W Polsce mamy już nieco doświadczeń z tego zakresu. Dzięki wysiłkom mgr A. Kwiatkowskiej z Zakładu Ochrony Przyrody i Zasobów Naturalnych PAN w Krakowie żyje dotąd na wtórnym stanowisku endemiczna warzucha polska (*Cochlearia polonica*). Z pierwotnej populacji liczącej przypuszczalnie kilkaset tysięcy okazów, przetrwało do 1984 roku mniej niż 100 roślin. Wielkie zasługi dla utrzymania przy życiu wymierającego na ziemiach polskich kotewki-orzecha wodnego (*Trapa natans*) położył doc. J. Piórecki z Zakładu Fizjografii i Arboretum To-

warzystwa Przyjaciół Nauk w Przemyślu. Badacz ten na tyle dobrze poznał biologię i ekologię tej interesującej rośliny, że udało mu się ją wprowadzić na nowe stanowiska, gdzie utrzymuje się przez kilka lat.

Badania nad roślinami rzadkimi i zagrożonymi prowadzone są w Ogrodach Botanicznych w Poznaniu, Warszawie, Krakowie i Lublinie. Dodam jeszcze tylko, że mamy w naszej florze szereg rzadkich, mniej lub bardziej zagrożonych roślin, które zasługują nie tylko na przeniesienie do ogrodów i stacji doświadczalnych, ale z uwagi na swoje walory dekoracyjne należy je rozpropagować na większą skalę (szkółki) i uprawiać na działkach i w ogródkach przydomowych. Roślin takich mamy sporo zarówno w Pieninach, jak i w Bieszczadach (rodzima tawuła, jałowiec sawina, drobnokwiatowa chryzantema, ładne fiołki i goździki).

W związku z nasilającym się niszczeniem przyrody będzie rosła stale rola arboretów i ogrodów botanicznych. Mamy ich w Polsce ok. 10, a więc na jeden ogród przypada w przybliżeniu 30 gatunków do przechowania, jeśli liczbę rzadkich i zagrożonych roślin oszacujemy na 300. Niestety, arboreta i ogrody nie są na terenie kraju rozmieszczone równomiernie i w sposób racjonalny. W południowo-wschodniej Polsce, która charakterem klimatu i flory odbiega wyraźnie od innych regionów, działają tylko dwa duże ogrody botaniczne, stary w Krakowie i powojenny ogród w Lublinie.

Zapał, zaangażowanie i wieloletni trud doc. J. Pióreckiego, korzystającego z życzliwego poparcia miejscowych władz i wielu prywatnych osób sprawiły, iż w Bolestraszcach powstał Zakład Fizjografii i Arboretum. Nawiązuje on do chlubnych tradycji ogrodniczych i dendrologicznych ziemi przemyskiej. W Bolestraszcach jednoczy się historia i czas współczesny. Zakład obejmuje dawny dworek Piotra Michałowskiego z resztkami drzewostanu i nowe nasadzenia wielu egzotycznych i rodzimych gatunków drzew, krzewów i bylin charakterystycznych dla południowo-wschodnich regionów kraju (bank genów). Placówka ta ma więc do spełnienia ważne zadania dydaktyczne, naukowe i użytkowe.

Ważniejsze piśmiennictwo

Blab J. et al. Hrsg. 1978. *Rote Liste der gefährdeten Tiere und Pflanzen in der Bundesrepublik Deutschland*. 2. Unverand. Aufl. Greven, Kild Verl., ss. 67. Naturschutz Aktuell 1.

Faliński J.B. (red.) 1976. *Synantropizacja szaty roślinnej*. 6. Wymieranie składników flory polskiej i jego przyczyny. Materiały Sympozjum w Krakowie 8-10 VI 1976. *Phytocenosis* 5 (3/4): 161-396.

Kwiatkowska A. 1962. *Warzucha polska - ginący gatunek endemiczny*. *Chrońmy Przyr. Ojcz.* 18(3): 5-18.

Kwiatkowska A. (msc). *Rozmieszczenie naturalnych i zastępczych stanowisk warzuchy polskiej Cochlearia polonica*.

Landolt E. et al. 1982. *Bericht über die gefahrdeten und seltenen Gefasspflanzenarten der Schweiz (Rote Liste)*. *Ber. Geobot. Inst. ETH*, 49: 195-218.

List of rare, threatened and endemic plants in Europe by the IUCN Threatened Plants Committee (Kew, United Kingdom). 1977. Strasbourg, European Committee for the Conservation of Nature and Natural Resources. Council of Europe, ss. 286. *Nature and Environment Series* 14.

Lukasiewicz A. 1984. *Metodyka pracy nad zachowaniem gatunków rzadkich i ginących, stosowana w Ogrodzie Botanicznym UAM w Poznaniu*. *Wiad. Bot.* 28(2): 165-168.

Molski B. 1973. *Ogrody botaniczne bankami genów*. *Kosmos, Ser. A*, 30(5): 439-457.

Piórecki J. 1980. *Kotewka-orzech wodny Trapa L. w Polsce. Rozmieszczenie, tempo zanikania stanowisk, użytkowanie i ochrona, biologia, ekologia i hodowla w warunkach półnaturalnych, badania eksperymentalne*. Biblioteka Przemyska, t. 13. Przemysł.

Rauschert S. 1980. *Liste der in den thuringischen Bezirken Erfurt, Gera und Shul erloschenen und gefahrdeten Farn - und Bluettenpflanzen*. *Landschaftspfl. u. Natursch. Thuringen* 17(1): 1-32.

Redkie i iszezajuszkie vidy prirodnoj flory SSSR, kultiviruemye v botanizeskich sadach i drugih introdukcionnych centrach strany. 1983. Moskwa, Izdat. Nauka, ss. 303.

Sendek A. 1981. *Analiza antropogenicznych przemian w szacie roślinnej Górnośląskiego Okręgu Przemysłowego*. *Prace Nukowe Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach* nr 457, ss. 119.

Stan zdrowia ludności w Polsce. Zagrożenie, działania. Oprac. S. Berger i inni. *Nauka Pol.* 32(1): 55-75.

Szafer W. 1954. *O niektórych żyjących i kopalnych formach orzecha wodnego Trapa natans L.* *Acta Soc. Bot. Pol.* 23(1): 117-141.

Szafer W. 1972. *Słowo wstępne do pierwszego wydania*. W: *Szata roślinna Polski*. Oprac. zbior. pod red. W. Szafera i K. Zarzyckiego. Wyd. 2., T.1. Warszawa, PWN, s. 7-8.

Tachtadzjan A.L. Red. 1981. *Redkie i iszezajuszkie vidy flory SSSR nuzdajusziesja v ochrane*. 2 odp. izd. Leningrad, Nauka, ss. 263.

Zarzycki K., Wojewoda W. Red. 1986. *Lista roślin wymierających i zagrożonych w Polsce*. PWN, Warszawa, ss. 128.

OGRODY ZABYTKOWE W WIDLACH SANU I WISŁY W WOJEWÓDZTWIE TARNOBRZESKIM

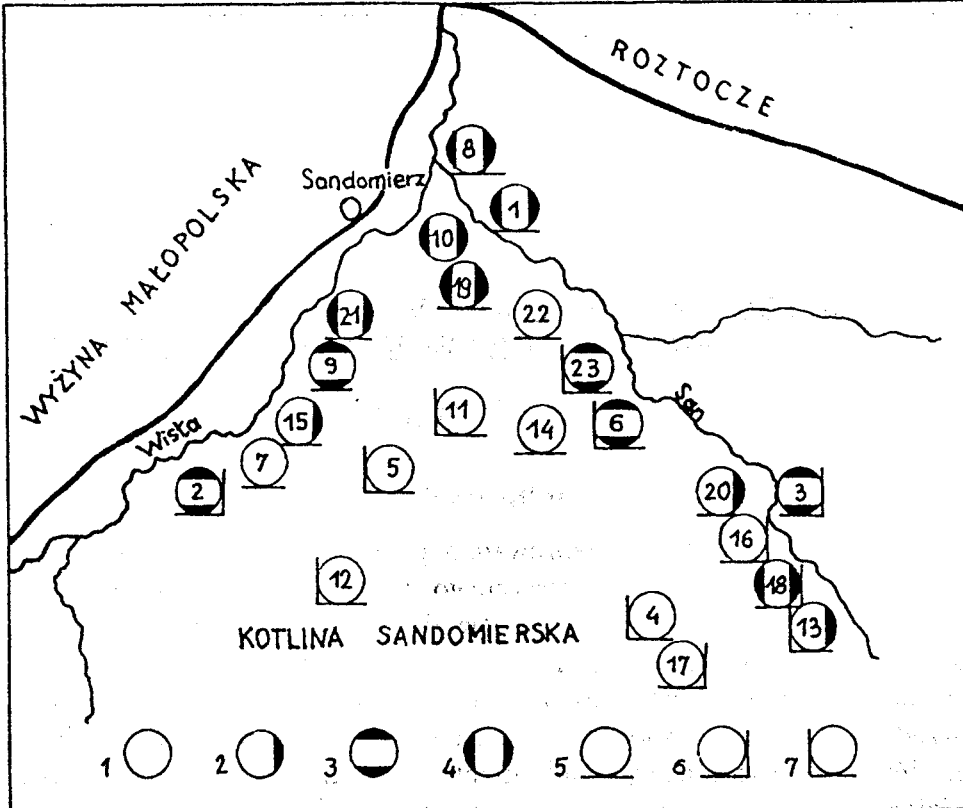
Jerzy Piórecki

Uwagi ogólne

W latach 1970–1975 przeprowadzono inwentaryzację ogrodów zabytkowych w granicach ówczesnego województwa rzeszowskiego. W związku z tym materiały zawarte w niniejszym opracowaniu dotyczą południowo-wschodniej części województwa tarnobrzeskiego, usytuowanej w widłach Wisły i Sanu (ryc. 1). W opracowaniu pominięto przedstawianie szczegółowych wykazów roślin dla poszczególnych ogrodów. Zamieszczone są w dokumentacji dendrologicznej w Zakładzie Fizjografii i Arboretum w Bolestraszycach, która obejmuje także historię rozplanowania ogrodów oraz ich przemiany, zwłaszcza w drugiej połowie XX wieku.

W omawianej części województwa najlepiej zachowały się ogrody Tarnowskich w Dzikowie, Lubomirskich w Charzewicach oraz w Baranowie Sandomierskim, Bojanowie, Grębowie i Nisku.

W latach 1975–1990, pomimo gruntownej modernizacji założeń ogrodowych w Baranowie Sandomierskim, zanotowano duże straty starodrzewia, zatarciu uległy elementy dawniejszych układów przestrzennych o znaczeniu historycznym. W najbliższym otoczeniu dworu w Bielinach, Zaleszanach i Zbydniowie, a zwłaszcza na gazonach i tarasach, jak również w innych częściach ogrodów pojawiły się samosiewy. Część ogrodów warzywnych w Grębowie, Zbydniowie i Wymysłowie została zabudowana. Stara aleja lipowo-jesionowa na Wymysłowie – dawnych ogrodach dzikowskich – została zabudowana, podobnie jak aleja dojazdowa do ogrodów w Grębowie. Straty te i zmiany następują w ostatnim okresie w zastraszającym tempie.

Ryc. 1. Rozmieszczenie ogrodów: 1. Antoniów, 2. Baranów Sandomierski, 3. Bieliń, 4. Bojanów, 5. Budy Stalowskie, 6. Charzewice, 7. Chmielów, 8. Chwałowice, 9. Dzików, 10. Gorzyce, 11. Grębów, 12. Huta Komorowska, 13. Kopki, 14. Kótowa Wola, 15. Mokrzyszów, 16. Nisko, 17. Nowy Nart, 18. Rudnik, 19. Trześń, 20. Waldechówka, 21. Wymysłów, 22. Zaleszany, 23. Zbydniów

1. Ogrody krajobrazowe pochodzące z drugiej połowy XVIII stulecia i początku XIX wieku, 2. Ogrody krajobrazowe przebudowane gruntownie w drugiej połowie XIX wieku, 3. Ogrody zawierające elementy dawniejszych rozplanowań geometrycznych, 4. Ogrody o nieczytelnym współcześnie układzie przestrzennym lub całkowicie zniszczone, pow. ogrodów; 5. do 5 ha, 6. 5—10 ha, 7. powyżej 10 ha

Przeobrażenia ogrodów

Ukształtowanie się współcześnie zachowanych układów przestrzennych nastąpiło w większości na przełomie XVIII i XIX stulecia. Stosunkowo późne jest rozplanowanie ogrodów przy pałacu letnim Tarnow-

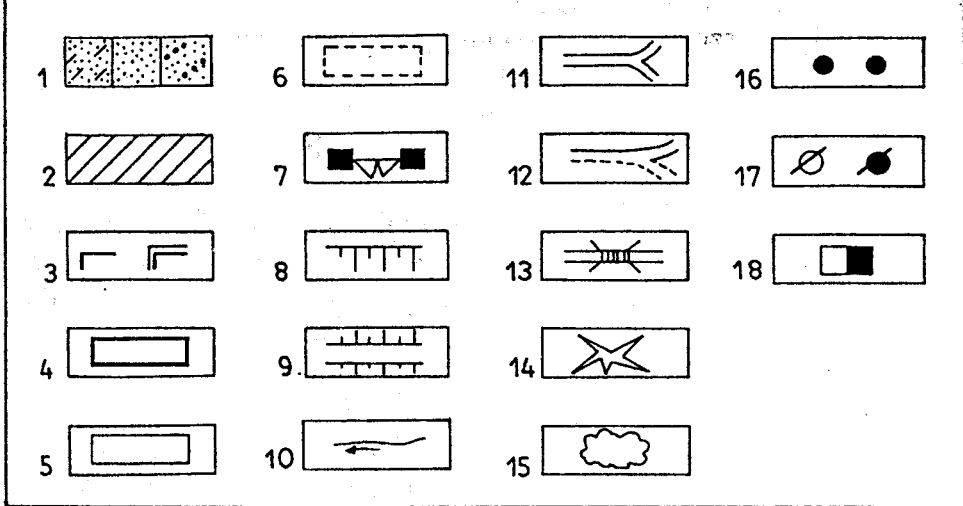
skich w Mokrzychowie. Od tego okresu nie notuje się nowych rozplanowań na tym terenie. Główny nurt sztuki ogrodniczej skierowany jest na przebudowę dawnych układów geometrycznych w stylu ogrodów krajobrazowych, na ich rozszerzenie terytorialne lub wzbogacenie o nowe elementy flory.

Elementy ogrodów geometrycznych jako jedne z najwcześniejszych form rozplanowania, zachowane są jeszcze lub czytelne w Dzikowie, Trześniowie i Wielowsi, a także w Charzewicach. W ogrodach w Trześni aleje wykształcone są zapewne z wcześniejszych szpalerów. Plan katastralny ogrodu w Charzewicach (z połowy XIX wieku) jest odzwierciedleniem założeń pochodzących z XVIII wieku. Już w drugiej połowie XIX wieku oraz na przełomie XIX i XX wieku geometryczne ogrody warzywne zamienione zostały na park. Ogrody geometryczne w Gorzycach znane są tylko z planu katastralnego z 1852 roku.

W Baranowie Sandomierskim, zapewne z uwagi na zalewowy charakter terenu, a przede wszystkim funkcję zamku oraz występowanie naturalnych gajów pod zamkiem, nie zostały zrealizowane na szerszą skalę ogrody dorównujące rangą architekturze założenia zamkowego, zaś ogrody warzywne o rozplanowaniu geometrycznym położone były pierwotnie na prawym, wyższym brzegu rzeki Babulówki. Uległy one wyraźnemu zniekształceniu po obwałowaniu rzeki i wytyczeniu nowej drogi do wsi Dymitrów. Dwudziestowieczne zaś ogrody użytkowe, zwłaszcza rozległe kwatery drzew owocowych, rozplanowano na dolnym tarasie dopiero po usypaniu wysokich wałów przeciwpowodziowych na Wiśle.

W Baranowie Sandomierskim przebudowano ogrody na większą skalę dopiero w drugiej połowie XX wieku, realizując całkiem nowe rozwiązania planistyczne, jak wprowadzenie do dendroflory wielu nowych gatunków (Seneta 1978). Istnieje tam również, jeden z nielicznych w tej części kraju, ogród parterowy obwiedziony cisami i bukszpanami. Wprowadzono również do ogrodów symetrycznych rzeźbę figuralną. Niestety, w ogrodach zamkowych na dolnym tarasie nastąpiły również niekorzystne zmiany spowodowane gruntowną niwelacją terenu oraz zasypaniem dawniejszych teras zalewowych Wisły. Mało stosunkowo zmienione zostały ogrody w Nisku.

W połowie XX wieku, a zwłaszcza w jego drugiej połowie, zaszły ogromne zmiany zarówno we florze, jak i w rozplanowaniu układów przestrzennych, zwłaszcza w Bojanowie, Trześni i Grębowie. W wie-

Ryc. 2. Objaśnienia znaków na planach ogrodów: 1. trawniki, 2. warzywniki, 3. mury ogrodzeniowe, 4. budynki mieszkalne, 5. budynki drewniane, 6. budynki wybudowane w drugiej połowie XX wieku, 7. bramy, 8. skarpy, 9. wały i groble, 10. rowy i kanały, 11. drogi, 12. ścieżki pieszne, 13. mosty i przepusty, 14. drzewa i krzewy szpilkowe, 15. drzewa i krzewy liściaste, 16. drzewa – pomniki przyrody, 17. drzewa wycięte, 18. pomniki lub pozostałości dawnej architektury ogrodowej

lu ogrodach całkowitemu zniszczeniu uległy liczne budowle historyczne i inne elementy architektury ogrodowej, układy hydrologiczne, partery wodne i kwiatowe, rzeźby parkowe, układy drogowy, zabudowania folwarczne, a także bogate kolekcje roślin szklarniowych, zwłaszcza w ogrodach w Dzikowie.

Przy ogromnym tempie zmian i zniszczeń, jakie zaszły w tym okresie, nie jesteśmy dziś w stanie dla niektórych zespołów ogrodowych nie tylko odtworzyć spisów roślin, ale i rozplanowań historycznych. Skład florystyczny ulegał licznym zmianom, nie tylko pod wpływem określonych warunków sztuki ogrodniczej, ale przede wszystkim rabunkowej działalności człowieka. W okresie ostatniego dwudziestopięciolecia duży areal ogrodów, zwłaszcza dawne łąki, trawniki, ogrody bylinowe, a niekiedy gazony, warzywniki i sady zostały zapelnione jednogatunkowymi, rzędownymi nasadzeniami (Bieliny, Dzików, Kotowa Wola, Zaleszany, Zbydniów).

W Dzikowie i Zaleszanach, jak też w Bielinach, wysadzono wiele drzew w zwartych plantacjach. Zakłócają one nie tylko stare osie widokowe, ale również historyczną kompozycję roślin i wewnętrzny układ

komunikacyjny. Nasadzenia w Charzewicach noszą wyraźny charakter kolekcji i podyktowane były niekiedy względami utylitarnymi (gromadzenie materiału macecznego dla celów szkółkarskich). W tej ostatniej miejscowości wzbogacają one roślinność parkową o nowe, niekiedy bardzo rzadkie gatunki roślin. Zanotować można również przykład nowych, udanych rozplanowań, a właściwie przebudowy ogrodów zamkowych w Baranowie Sandomierskim. Wzbogacają one florę ogrodową o nowe gatunki roślin.

Zachowane rozplanowanie na mapach katastralnych dotyczy niekiedy znacznie starszych założeń, ponieważ w okresie ich sporządzania odzwierciedlały one już istniejące fakty pierwotnych rozwiązań. Plany katastralne ogrodów w Dzikowie i Grębowie, jak również w innych miejscowościach, wykonywane schematycznie, przedstawiają układy współcześnie zachowane w terenie, jak również elementy pierwotnych rozwiązań z końca XVIII stulecia, z uwagi na zachowany w nich starodrzew. Na rycinie drugiej przedstawiono objaśnienia znaków zastosowanych w przerysach map katastralnych. Oryginałów tych map, z uwagi na trudności wydawnicze, nie udało się reprodukcować.

Mapy katastralne dotyczące rozplanowań ogrodów z połowy XIX wieku znajdują się w Archiwum Wojewódzkim w Przemyślu i Rzeszowie. Niestety, bezpowrotnie przepadła część akt gospodarczych klucza dzikowskiego. Pozostałe akta dworskie nie były dotąd szczegółowo badane.

Oranżerie

Pod koniec drugiej połowy XX wieku, z dawnych budowli ogrodowych, jak: oranżerie, palmiarnie, figarnie zachowały się nieliczne, najczęściej już znacznie przebudowane. W Dzikowie zachowany jest częściowo zespół oranżerii i małej palmiarni o konstrukcji jednospadowej. W ogrodzie na górnej niwie zniszczony został dom ogrodnika, oranżerie zimowe, a także figarnia. Oranżeria w Zbydniowie o oryginalnej konstrukcji, została zamieniona na kaplicę, a następnie opuszczona. W Grębowie całkowitemu przekształceniu uległy oranżerie zamkowe, zaś szklarnie stojące w ogrodzie rozebrano całkowicie. Na ich miejscu postawiono kompleks standardowych szklarni produkcyjnych. Wyraźnemu przekształceniu uległy oranżerie w Charzewicach.

Nie ma już nigdzie w oranżeriach charakterystycznych dla nich roślin, jak: starych kamelii, palm, czy drzew cytrusowych. Jeżeli jeszcze w ogrodach liczba drzew obcego pochodzenia jest niekiedy znaczna, to roślinność dawnych oranżerii i palmiarni została całkowicie zniszczona. Nie zachowały się również elementy ruchomego wyposażenia oranżerii i palmiarni. Zapomnieniu uległy dawne techniki upraw roślin szklarniowych. Brak jest powierzchni wystawowych i kolekcji roślin.

Wraz z zanikaniem oranżerii i zespołów szklarniowych, całkowitemu zapomnieniu uległy partery oranżeriowe. W letnich ogrodach oranżeriowych przed zamkiem w Dzikowie i Grębowie oraz przed pałacem w Charzewicach i Zbydniowie, a zapewne i w innych zespołach, wystawiano jeszcze w pierwszej połowie XX wieku setki roślin w kublach i donicach. Były to przeważnie drzewa cytrusowe, rośliny tropikalne i ze strefy lasów laurowolistnych. Dziś już nikt o nich nie pamięta.

Wykaz ogrodów

1. ANTONIÓW¹. Ogrody w Antoniowie położone są nad potokiem Strachockim, na niewielkim wzgórzu pochodzenia wydmowego, na równinnej terasie zalewowej Sanu. Rozplanowanie kompozycji roślinnych zostało całkowicie zatarte. Zachowały się jedynie nieliczne drzewa, jak: jesiony, topole białe, robinie akacjowe, olsze czarne oraz zarośla lilaka pospolitego. Przy głównej drodze dojazdowej zachowane są rzędowe nasadzenia z jesionu, nadto pozostałości grobli, ramp ziemnych, stawów. Granice założenia są jeszcze czytelne w terenie.

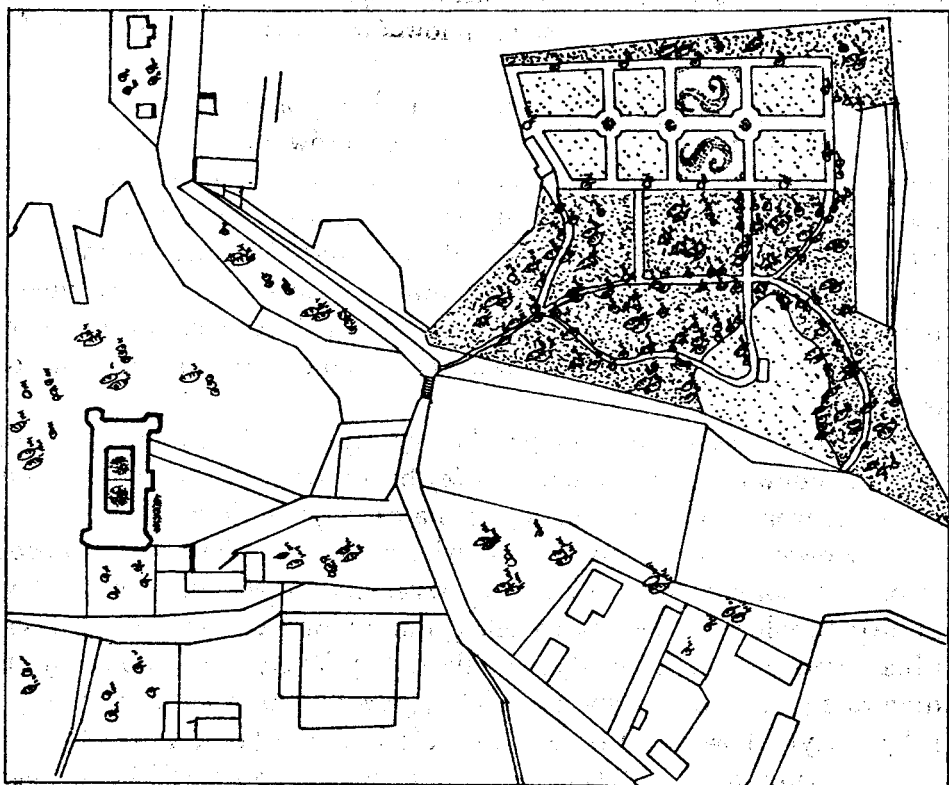
Z dworu oraz murowanej z cegły rotundy, wystawionej z okazji stacjonowania wojsk Księstwa Warszawskiego i sztabu księcia Józefa Poniatowskiego w 1809 roku, zachowane są w przyziemiu niewielkie fragmenty murów. W centralnej części ogrodu, wybudowana jest murowana lecznica dla zwierząt i niewielki dwupiętrowy blok mieszkalny.

W tej części woj. tarnobrzeskiego nie ma zachowanych śladów po innych założeniach ogrodowych, a ogrody w Antoniowie, z uwagi na swoje położenie i funkcję zasługują na rekonstrukcję, podobnie jak historyczna rotunda.

¹Wykazy gatunków roślin dla ogrodów podane są w szczegółowej inwentaryzacji dendrologicznej. Antoniów, Bieliny i Chwałowice położone są od strony Roztocza – po prawej stronie Sanu

2. **BARANÓW SANDOMIERSKI.** Plan ogrodów oraz głównych dróg dojazdowych z połowy XIX wieku podany jest na rycinie 3.

Współczesny układ rozplanowania kompozycji roślinnych pochodzi głównie z okresu renowacji zamku z połowy XX wieku oraz pozostałości części starodrzewia z początku tego wieku. Przy zachodnim, bocznym skrzydle zamku, odtworzono zmodyfikowane, dwuczęściowe parterowe ogrody geometryczne, zamknięte murami tarasu zamkowego oraz niskiego parteru symetrycznego. W obu kwaterach wysadzono wiele gatunków bylin – są to pierwsze tego typu nasadzenia po ich zniszczeniu w końcu pierwszej połowy XX wieku. W zrealizowanym projekcie, wysadzono przed oficyną wiele gatunków roślin według założenia krajobrazowego, nie odtwarzając jednak wcześniejszej sieci dróg wraz z gazonem i regularnym podjazdem przed zamkiem.

Ryc. 3. Baranów Sandomierski, 1848. Plan ogrodów zamkowych. Fotokopia mapy katastralnej. Plan zorientowany, zawiera oznaczenie; zamku wraz z dziedzińcem wewnętrznym, parteru geometrycznego, ogrodu warzywnego, sieci dróg dojazdowych i wewnętrznych; nadto folwarku. Ogrody symetryczne wraz ze stawem górnym, usytuowane są na prawym brzegu Babulówki, tj. od strony miasta

W latach sześćdziesiątych XX wieku, w wyniku modyfikacji budynków gospodarczych na oficynę oraz konserwacji zamku przez "Siar-kopol", wykonane zostały całkowicie nowe projekty nasadzeń. W zrealizowanym projekcie wprowadzono na dużą skalę gatunki z rodzaju: *Malus*, *Crataegus*, *Lonicera*, *Taxus*, *Juniperus* i *Syringa*.²

Na niespotykaną skalę nastąpiły zmiany od strony elewacji ogrodowej zamku. W wyniku podniesienia poziomu gruntu, zasypania najniższego tarasu oraz całkowicie nowego rozplanowania dróg, likwidacji uległa naturalna roślinność łęgowa. Zrealizowane zostały całkowicie nowe rozwiązania układu przestrzennego, jakich dotąd nigdy w Baranowie Sandomierskim nie było. W otoczeniu starodrzewia jesionowo-topolowego usytuowano nieregularne drogi, duże płaszczyzny trawników oraz nasadzenia: cisów, jałowców, cyprysików i jodły koreańskiej.

Na granicy dolnego tarasu, za starą aleją grabową, na miejscu regularnych kwater drzew owocowych i gruntów ornyc, rozplanowano całkowicie nowe założenie parkowe na rzucie prostokąta. Nowa część, podobnie jak i całe ogrody w Baranowie Sandomierskim, zostały ogrodzone (podmurówka i krata żelazna). Zmiany wystąpiły tu nie tylko w postaci nowej sieci drogowej, posadzenia wielu gatunków roślin, ale także przebudowy oficyny i budynków gospodarczych na hotel oraz wybudowania regulowanego i pełnowodnego stawu na osi oficyny.

W okresie ostatnich dziesięciu lat wystąpiły niekorzystne zjawiska, np. wybudowanie przestrzennie dużej bryły ośrodka zdrowia w strefie ścisłej ochrony konserwatorskiej, tj. na osi wjazdu do zamku.

Z dziewiętnastowiecznych zbiorowisk roślinnych niewiele dziś pozostało. W dolinie rzeki Babulówki wyginęły prawie całkowicie dawne łęgi topolowe, a zwłaszcza olbrzymie nadwiślańskie topole czarne i białodrzewy, charakterystyczne dla doliny Wisły. Dziś dominują tu drzewa z pierwszej połowy XX wieku, głównie klon i jesion zwyczajny i dęby szypułkowe, nadto gledicze trójcierniowe (135, 140, 142, 145, 45 cm, dwupniowa 70 i 80 cm). Stare drzewo o obwodzie 260 cm, uległo złamaniu w 1992 roku. Wydaje się, iż pozostałe drzewa są pochodzenia odroślowego.

²Celichowski A., Heyda J. 1983. Ewidencja parku w Baranowie Sandomierskim. Biuro Studiów i Projektów Lasów Państwowych w Łodzi

Przed zamkiem rosną dwa tulipanowce amerykańskie (260 i 132 cm). W grupie nowych nasadzeń występują liczne magnolie, wiciokrzewy, jabłonie jagodowe i głogi. Nadto korkowiec amurski (140 i 135 cm), surmia katalpa, oliwnik wąskolistny (dwupniowy 110+125 cm przy ziemi), liczne są młode platany, rośnie także miorzab dwuklapowy, buk pospolity odmiana strzępolistna i inne.

Z uwagi na zgromadzoną szczegółową dokumentację projektową ogrodu, nie ma potrzeby szczegółowego wymieniania gatunków dendroflory.

3. **BIELINY.** Na krawędzi Roztocza nadszańskiego, usytuowane są malownicze ogrody z XVIII wieku. Na planie z połowy ubiegłego wieku zachowane są zarówno elementy starszego układu geometrycznego, jak również założenie krajobrazowe. Współcześnie są to ogrody krajobrazowe z reliktowymi elementami układu geometrycznego, tj. szpalerów grabowych i parteru wodnego. Dominującym elementem układu krajobrazowego są szerokie płaszczyzny trawników na górnym i dolnym tarasie oraz łąki kwietne pod skarpą i gaje lipowe na skarpie. Główne osie widokowe, zwłaszcza z promenady na skarpie, skierowane są na szeroką pradolinę Sanu.

Elementy układu krajobrazowego i geometrycznego wyraźnie ze sobą harmonizują, tak iż niekiedy odnosi się wrażenie jednorodności rozplanowania kompozycji roślinnych, zwłaszcza w późniejszych nasadzeniach i ich zwartości występowania w sąsiedztwie naturalnych gajów lipowo-jesionowych.

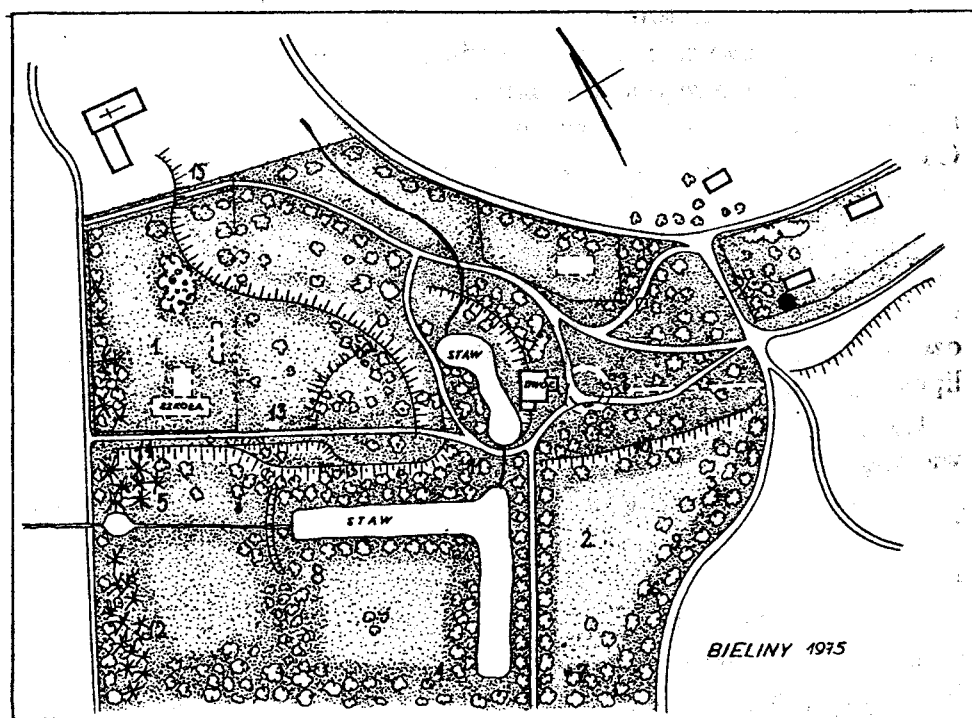
Na najwyższym wzniesieniu usytuowany jest centralnie XVIII-wieczny dwór, gruntownie przebudowany w drugiej połowie XX wieku oraz niewielka oficyna w otoczeniu najstarszych nasadzeń lipowych. Niestety, podjazd pod dwór, gazon oraz łąki i polany zajęte są przez nowe rzędowe nasadzenia (ryc. 4).

W grupie starodrzewia dominują rodzime gatunki: lipa szerokolistna (520 cm), jesion wyniosły (500 cm), dąb szypułkowy, a przede wszystkim grab zwyczajny. Najstarsze lipy drobnolistne są zapewne XVIII-wiecznego pochodzenia. Do najokazalszych należą lipy stołowe przed dworem. W latach trzydziestych XX wieku wprowadzono w zwartym skupieniu *Pinus strobus* (ponad 110 drzew). Nasadzenia na osi bocznej ogrodu, jakby kłamrą zamykają ostatnią kwaterę dolnego tarasu, nadając z promenady skarpy charakterystyczny wygląd całemu założeniu. Na granicy wierzchowiny rosły tu do niedawna sur-

mie katalpy w rzędowych nasadzeniach (obwód 160 cm) oraz 3 grujecz-
niki japońskie (145 cm), z których zachował się tylko jeden na dolnym
tarasie. Kwatery, na których wysadzono gatunki drzew obcego pocho-
dzenia, stanowią przedłużenie starego założenia ogrodowego.

Na dolnym tarasie, w starych nasadzeniach, rośnie orzech czarny,
świerk kłujący i choina kanadyjska, a także okazały dąb błotny (155 cm)
i czerwony, buk pospolity odmiana czerwonolistna, leszczyna turecka
(70 cm), a przede wszystkim cyprysik błotny (100 cm).

Na skarpie tarasu (pod nową szkołą) rośnie w skupieniu ponad 30
świerków kłujących, nadto daglezia zielona i choina kanadyjska. Po
drugiej stronie potoku i źródła podchodzącego pod mury dworu –
niegdyś zamczyska – zachowane są fortyfikacje ziemne oraz pozostałości
grodziska. Pod skarpą rośnie tulipanowiec amerykański (250 cm).

Ryc. 4. Bielinek 1975. Szkic terenowy założenia ogrodowego; 1. tereny szkolne
wydzielone z ogrodu, 2. łąka kwietna, 3. cyprysik błotny, 4. choina kanadyjska,
5. daglezia zielona, 6. dąb błotny, 7. dąb czerwony, 8. grujecznik japoński, 9.
leszczyna turecka, 10. lipy stołowe, 11. orzech czarny, 12. sosna wejmutka, 13.
surmia katalpa, 14. świerk kłujący, 15. żywotnik zachodni, 16. tulipanowiec ame-
rykański

Ogrody w Bielinach położone nad Sanem, na granicy Kotliny Sandomierskiej i Roztocza, należą dziś do interesujących osobliwości. Na górnym masywie, w jego centralnej części, zbudowano budynki mieszkalne oraz szkołę. Budowle te zmieniły historyczny układ kompozycji założenia ogrodowego. Otwarte osie widokowe na zespół klasztorny i kościół powinny być objęte ścisłą ochroną konserwatorską.

Ogrody i dwór w Bielinach użytkowane były po reformie rolnej jako szkoła rolnicza. Następnie opuszczone i podzielone na wiele działek – niszczały. W obecnie odnawianym dworze ma się mieścić prywatna lecznica-sanatorium.

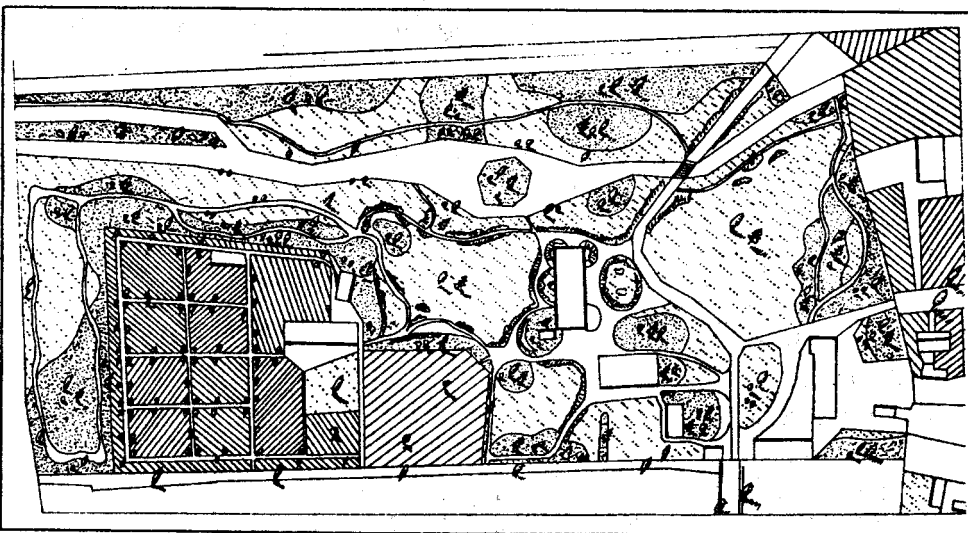
4. **BOJANÓW.** Ogrody krajobrazowe rozplanowane na rzucie kwadratu z dużymi naturalnymi partiami leśnymi zagospodarowanymi parkowo. W grądowych zbiorowiskach leśnych dominuje lipa drobnolistna (340 cm) i szerokolistna, dąb szypułkowy (260 cm), jesion wyniosły, brzoza brodawkowata (250 cm), grab pospolity, olsza szara, buk zwyczajny (170 cm), rośnie także: topola czarna i topola osika, wierzba biała odmiana płacząca, klon jawor (220 cm) i paklon, klon zwyczajny. Pojedynczo rośnie jodła i sosna pospolita, występujące na siedliskach boru (w podszyciu zwarte płyty *Vaccinium myrtillus*). Partie leśne ogrodu, a zwłaszcza centralna jego część, w najbliższym otoczeniu spalonego w okresie wojny dworu, wzbogacone są o liczne nasadzenia roślin obcego pochodzenia: sosnę wejmutkę (235 i 250 cm), a także świerk kłujący, pojedynczy cyprysik groszkowy (uznany za pomnik przyrody, dwupniowy 80+90 cm), żywotnik zachodni, a w nowszych nasadzeniach notuje się duże skupienie sosny Banksa. W warstwie krzewów i runie zachowany jest skład gatunkowy roślin typowy dla łąk.

Z dawniejszego układu historycznego zachowane są granice, groble paradne i dukty leśne – pierwotnie użytkowane jako główne drogi – oraz kwatery drzew owocowych. Istnieje także fragment alei lipowej położonej wzdłuż głównej drogi dojazdowej. Na miejscu dworu wzniesiono nowoczesny budynek ośrodka zdrowia; zachowane są częściowo ślady dawniejszego podjazdu pod dwór. W 1992 roku park został ogrodzony (podmurówka, filary z cegły i kraty żelazne).

5. **BUDA STALOWSKA.** Park leśny przy dworze myśliwskim Tarnowskich z Dzikowa (obecnie Nadleśnictwo Państwowe), otoczony dużym kompleksem lasów Puszczy Sandomierskiej. W najbliższym otoczeniu dworu zachowane są rzędowe nasadzenia dębu szypułkowego

i czerwonego (40 drzew w tym 11 dębu czerwonego), a w partiach leśnych zwarte dąbrowy. W niewielkiej odległości od dworu myśliwskiego, w uroczysku Bukie, na miejscu zniszczonego folwarku zachowana jest aleja lipowa. Przy starej zaś gajówce duże skupienie dębu szypułkowego (ponad 60 drzew – 300 do 400 cm) ze znacznym udziałem lipy drobnolistnej. W stawach rybnych znajduje się interesująca roślinność, zwłaszcza *Nymphaea alba* i *Nuphar luteum* oraz gnieździ się tu łabędź niemy (*Cygnus olor*).

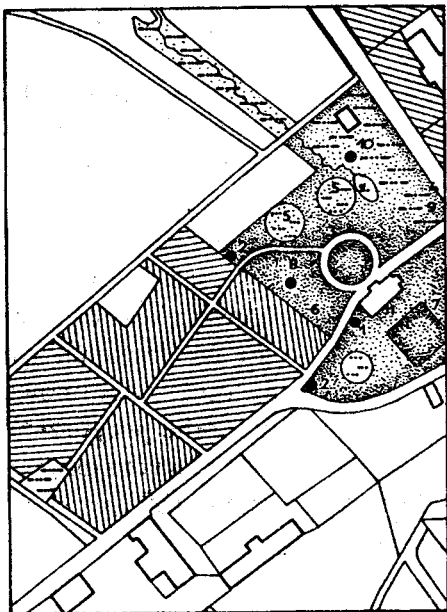
6. **CHARZEWICE.**³ Krajobrazowe ogrody Lubomirskich z początku XIX wieku, z pozostałościami lasu wiązowo-lipowego. W Ordynacji Księstwa Lubomirskich, po szkółkach drzew i krzewów owocowych i ozdobnych w Miżyńcu pod Przemyślem, był to drugi w Małopolsce ośrodek ogrodniczy. Z dawnych ogrodów zachowane są granice, parter wodny, główne drogi dojazdowe i część dróg wewnętrznych z podjazdem pod oficyny. Nadto starodrzew oraz XIX-wieczny dworek, oficyny, dom gościnny i ośrodek gospodarczy (folwark). Ogrody użytkowe zamienione zostały na park w drugiej połowie

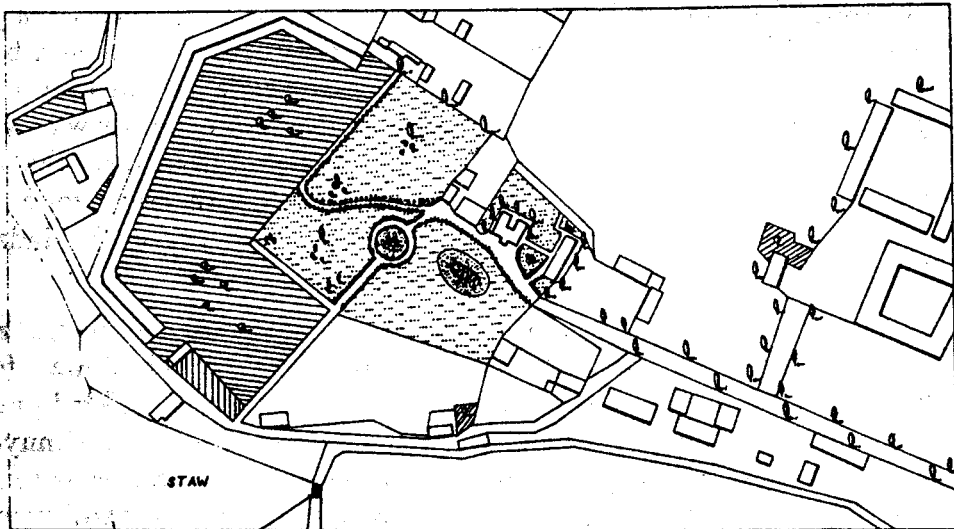
Ryc. 5. Charzewice, 1852. Plan ogrodów (przerys mapy katastralnej). Plan zorientowany, zawiera oznaczenie: murowanego pałacu (spalonego w okresie I wojny) wraz z podjazdem i gazonem w układzie nieregularnym, układu hydrologicznego, granicy ogrodu, oficyn (zachowanych współcześnie), kwater ogrodów warzywnych oraz ośrodka gospodarczego

³Pilars K., Aniszewska E. 1983. Park w Charzewicach. Zakład Zadrzewień i Zieleni LOP. Warszawa

XIX wieku (ryc. 5). Układ dróg wewnętrznych oraz kompozycji roślinnych został w drugiej połowie XX wieku częściowo zniekształcony, zwłaszcza przez wybudowanie nowej drogi (skrót do szkółek ogro-

Ryc. 6. Chmielów, 1854. Przerys mapy katastralnej z oznaczeniem ważniejszych drzew (1973): 1. cis pospolity, 2. dąb szypułkowy – pomnik przyrody, 3. dąb szypułkowy odmiana piramidalna, 4. robinia akacyjowa, 5. graby pospolite, 6. kasztanowce zwyczajne, 7. klon – jawor, 8. lipa szerokolistna, 9. lipa drobnolistna, 10. modrzew europejski – pomnik przyrody, 11. sosna pospolita. Nadto oznaczony jest dwór murywany i budynki ośrodka gospodarczego

Ryc. 7. Chwałowice, 1852. Plan ogrodów (fotokopia mapy katastralnej). Zawiera oznaczenie dworu, folwarku górnego i dolnego, dróg wewnętrznych i głównej drogi dojazdowej, grobli oraz ogrodów warzywnych. Współcześnie układ przestrzenny zatarty całkowicie

dnicznych). Wybudowanie ujęcia wody, przepompowni z betonowymi basenami oraz wieżą ciśnień, zmieniło wyraźnie, historyczny charakter ogrodu. W okresie powojennym wysadzono wiele gatunków drzew i krzewów obcego pochodzenia, zwłaszcza z rodzaju *Chamaecyparis* i *Thuja*.

Charakterystyczną odrębnością ogrodów w Charzewicach jest płaski teren, występowanie jak już wspomniano naturalnych resztek lasu wiązowo-lipowego nad potokiem, alei brzeżnej z dębem czerwonego (160 drzew posadzonych w latach trzydziestych XX wieku), a przede wszystkim jednorodne kwatery drzew szpilkowych, przy oficynach i na miejscu spalonego pałacu. W związku z tym ogrody wyraźnie podzielone są na kwatery liściaste i szpilkowe, te ostatnie przeważają w otoczeniu dworu i oficyny. Założone zostały po 1945 roku na dawnych gazonach, trawnikach i ogrodach różanych. Centralna część zdominowana jest przez starodrzew: olchy czarnej, zwłaszcza w strefie przybrzeżnej, wiązy (310 drzew), lipy, klony pospolite (260 drzew) i zwyczajne, sosny wejmutki, dęby czerwone (160 drzew) i bezszypułkowe (30 drzew) oraz jesiony zwyczajne. Rosną tutaj także okazałe kasztanowce białe i lipy szerokolistne (42 drzewa).

W starodrzewiu naturalnego pochodzenia dominującym elementem zbiorowisk roślinnych są nadal rodzime drzewa liściaste, zwłaszcza jesion wyniosły, lipa drobnolistna, grab pospolity, dąb szypułkowy, buk zwyczajny, klon zwyczajny i klon jawor. Zachowany jest również przy głównej drodze dojazdowej fragment starej alei lipowej od Rozwadowa.

Po rewolucji na Ukrainie i opuszczeniu Podola mieszkał w Charzewicach Stefan Makowiecki. Po drugiej wojnie światowej organizował tu pierwsze kolekcje roślin Kowalczyk. Następnie pracował on w Zakładzie Ogrodniczym w Broniszach pod Warszawą.

7. CHMIELÓW. Z dawniejszego zespołu dworsko-parkowego zachowany jest w dobrym stanie dwór, część dawnych zabudowań folwarcznych oraz park w granicach historycznych (ryc. 6). Układ przestrzenny, komunikacyjny oraz rozplanowanie kompozycji roślinnych charakteryzuje się znaczną prostotą rozwiązań, zwłaszcza w obrębie ogrodów użytkowych, z dobrze jeszcze zachowanymi kwaterami drzew owocowych i warzywników.

Z dendroflory na uwagę zasługują resztki poleśne z pomnikowymi dębami (525 i 370 cm), okazałe stare lipy drobnolistne i szerokolistne (pięciopniowa 540 cm), jesiony wyniosłe i topole białe. Rośnie nadto

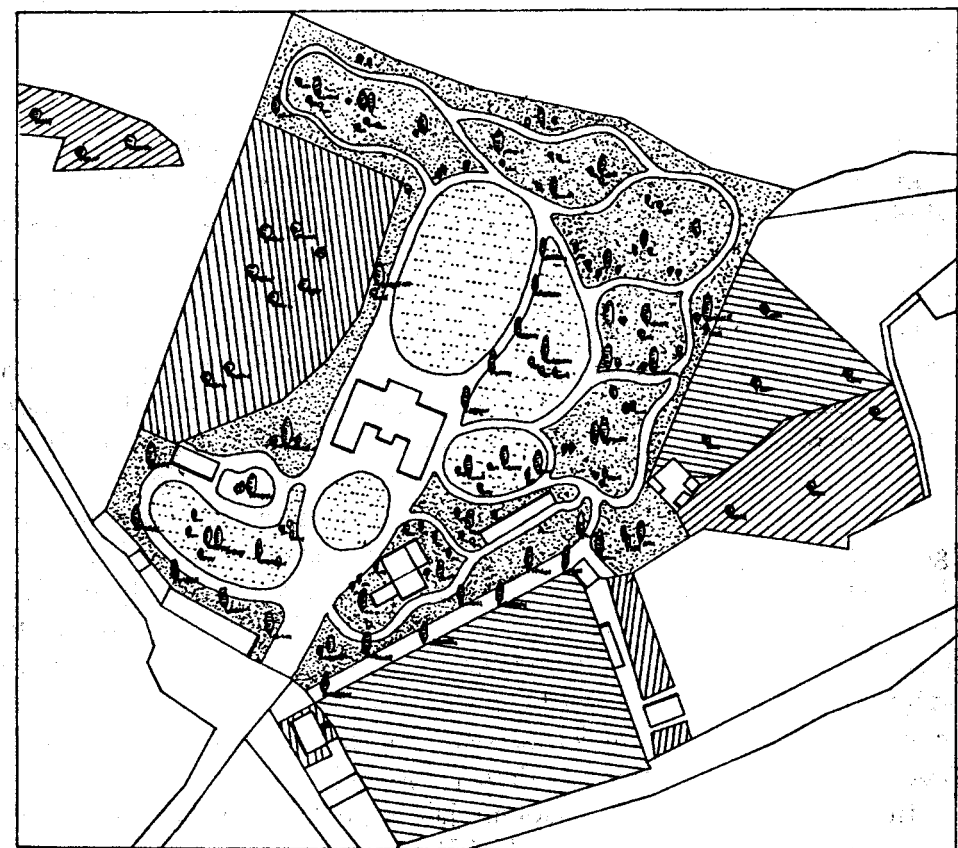
klon zwyczajny i paklon, jawor, brzoza brodawkowata, modrzew europejski i sosna pospolita (245 cm). Zachowany jest jeden z największych w Kotlinie Sandomierskiej drzewiasty cis pospolity (obwód 115 cm).

Od strony frontonu dworu, w pobliżu "krynicy", pośród skupienia lip oraz grabów, zachowane są duże altany drzewiaste.

Park ogrodzono w 1992 roku (podmurówka i kraty żelazne). Dwór znajduje się w remoncie, a w parku są liczne wysypiska.

8. **CHWAŁOWICE.** Dawny układ rozplanowania ogrodowego (ryc. 7) całkowicie zatarty w terenie, pozostał fragment murowanego dworu, oraz pojedyncze, stare lipy drobnolistne, jesiony wyniosłe i wiązy.

9. **DZIKÓW.** Centralnym punktem rozplanowania układu przestrzennego jest zamek, usytuowany na krawędzi Płaskowyżu Tarno-

Ryc. 8. Dzików, 1850. Plan ogrodu. Przerys mapy katastralnej zawiera oznaczenia: zamku, oficyny gospodarczej i stajni, nadto ogrodów warzywnych i dróg wewnętrznych

Matki Boskiej Dzikowskiej, 11. kort tenisowy, 12. nowe boisko sportowe, 13. kordgarda oraz główna brama wjazdowa, 14. warzywnik i sad owocowy na niwie górnej, dziś znacznie pomniejszone z powodu przesunięcia traktu sandomierskiego, 15. ogród pomologiczny, szkółki produkcyjne i warzywnik na dolnej niwie parku z drugiej połowy XIX (dziś nie zachowane). Nadto: furty do ogrodów przy trakcie sandomierskim, droga do folwarku "Na Wymysłowie", sieć dróg wewnętrznych, skarpa, gazon, granice założenia ogrodowego, ogrodzenie murowane (mur z cegły otynkowanej lub parkan żelazny na podmurówce – cegła i kamień).

Dendroflora: 16. buk pospolity, 17. cis pospolity, 18. dąb szypułkowy, 19. drzewa figowe – pozostałości dawnej figarni (zniszczonej po 1950 r.), 20. grab pospolity, 21. iglicznia trójcierniowa, 22. jałowiec wirginijski (*), 23. jesion wyniosły, 24. jesion wyniosły odmiana zwisła, 25. kasztan drobnokwiatowy (*), 26. kasztanowiec czerwony (*), 27. kasztanowiec gładki (*), 28. lipa szerokolistna, 29. miłorząb dwukłapowy, 30. modrzew europejski, 31. orzech czarny (*), 32. orzech japoński (*), 33. orzech kaukaski (*), 34. sosna wejmutka, 35. świerk pospolity, 36. świerk kłujący odmiana sina i biała, 37. topola czarna, 38. tulipanowiec amerykański, 39. żywotnik zachodni, 40. wiąz górski

brzeskiego. Ogrody dwutarasowe, z podwójną promenadą na skarpach, częściowo na rampach ziemnych oraz tarasach obmurowanych murem z kamieni. Dolne ogrody składają się z trzech dużych kwater rozplanowanych na rzucie prostokąta. Po obu stronach otoczone są one szpalerem lub aleją lipowo-grabową. Kwaterna środkowa usytuowana na osi głównej zamku zajęta jest przez łąki kwietne oraz murawy na skarpach podzamcza. Z kwatery tej otwierają się główne osie widokowe na dawne błonia pradoliny Wisły, na których jeszcze do połowy XX wieku rosły gaje topolowe. Prawa kwaterna usytuowana jest tuż pod skarpią ogrodów warzywnych i przypomina naturalny grąd. Dominują w niej jesion, dąb i klon. Na sztucznie podniesionym terenie oraz kopcu w pobliżu kanałów i stawu zachowane są gaje lipowe z interesującymi gatunkami roślin: śniadek zwisły i kosaciec syberyjski. W drugiej, lewej kwaterze zbiorowiska drzewiaste ukształtowane zostały dopiero w drugiej połowie XIX wieku. Zamieniono wówczas warzywniki na park. Rośnie w niej: tulipanowiec amerykański (340 cm), gledicznia trójcierniowa (wyginęła), kasztanowiec czerwony i gładki (220 cm) oraz cis i kasztanowce drobnokwiatowe. Na środkowej skarpi podzamcza, w otoczeniu promenady dolnej i górnej, usytuowane były pierwotnie kwatery bylinowe, podobnie jak w pobliżu lapidarium i źródła związanego z kultem Matki Boskiej Dzikowskiej (ryc. 8 i 9).

W pobliżu zamku, na skarpach, już w wewnętrznym pierścieniu fortyfikacji ziemnych, rosły pomnikowe dęby szypułkowe dochodzące do